
МІСЦЕВІ ПІДРОЗДІЛИ НІМЕЦЬКОЇ АРМІЇ ТА ПОЛІЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗДІЙСНЕННЯ ОКУПАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Питання визначення соціального складу і мотиваційних засад участі місцевого населення України у збройних структурах окупаційного режиму, причетних до втілення найодіозніших проявів нацистської політики – передусім геноциду євреїв та ромів – досі є невирішеним, попри значні наробки вітчизняних і зарубіжних істориків. Поширеними залишаються типові узагальнення щодо їх оцінки. На Заході таким штампом є сприйняття українських солдатів як «ідейних антибільшовиків» і антисемітів, а на пострадянському просторі – як націоналістів, кримінальників, ображених на радянську владу (розкуркулених та репресованих), і лише частково – примусово мобілізованих полонених. Для подолання зазначених стереотипів історики вже зробили вагомі кроки, пов’язані передусім з дослідженням персональних матеріалів нацистського, радянського та мемуарного походження стосовно учасників місцевих формувань. У цьому ключі варто відзначити праці Мартіна Діна, Венді Лауер, Олександра Прусина, в яких немає стереотипного підходу до цих формувань і досліджено їх особовий склад.

Єдиним способом розкриття питання соціального складу добровольців і визначення їхніх мотиваційних чинників є накопичення і докладний статистичний аналіз якомога більшого масиву індивідуальної інформації стосовно окремих членів українських формувань. Важливим для нас явищем є також дослідження побутових умов та ідейних засад

служби, тобто того, що пропонувало українцям німецьке командування взамін за співпрацю.

Для ознайомлення з особовим складом допоміжних збройних частин, що діяли у підпорядкуванні окупаційних органів на території України у 1941–1944 рр., було опрацьовано 177 архівно-слідчих справ із фондів ГДА СБУ (індивідуальних та групових, від 1 до 29 підслідних) і зібрано інформацію про 311 представників різних формувань із місцевих жителів. Серед них: 33 вояки самоутвореного націоналістичного підрозділу, 129 добровольців Вермахту та армійських допоміжних служб, 119 солдатів шущбатальйонів та 30 поліцаїв індивідуальної служби, працівників СД і пожежників.

Немає сумніву, що першу хвилю добровольців, які перейшли на бік німецької армії зі зброєю в руках або влилися до формувань, створених ОУН, Бульбою-Боровцем та ветеранами Визвольних змагань, становили ідейні націоналісти або люди, що мали вороже ставлення до радянської системи з тих чи тих причин. Матеріальних переваг створення українських частин не давало, оскільки на початку працівникам Народної міліції за службу лише записували трудовні, а, наприклад, українська поліція в Києві в жовтні – листопаді 1941 р. просто голодувала. Кар'єрних перспектив, особливо з початком німецьких репресій щодо командного складу самоутворених підрозділів, також бути не могло. Лише тоді, до кінця грудня 1941 р., українські формування були такими, якими їх зображала радянська пропаганда, – тобто складались з націоналістів, розкуркулених та репресованих, тих, хто «люто ненавидів владу робітників і селян». Щоправда, одне з основних тверджень комуністичної історіографії про те, що до складу колаборантів входила значна кількість кримінальних злочинців, виявилось хибним.

Для прикладу, ми збрали докладну інформацію про 33-х добровольців, що вступили на початку грудня 1941 р. до Української Козацької сотні в місті Золотоноша. Сотню створив член ОУН-Б без участі жодних німецьких чинників, тобто фактора тиску з боку окупантів у цьому випадку не було. Присягу козаки склали під синьо-жовтим прапором на вірність Україні. Основна маса добровольців (21 особа) – це чоловіки віком від 25 до 40 років, 10 козаків – молодь віком від 15 до 25 років. Двоє – учасники Визвольних змагань 1917–1922 рр., п'ятеро – із сімей

розкуркулених чи репресованих, один повернувся із заслання, а ще один 18-річний юнак до війни був засуджений за хуліганство. Восьмеро козаків – колишні вояки Червоної армії (5 офіцерів, старшина, фельдшер і 2 рядових), з них 7 відпущені з німецьких таборів і 1 дезертир. Троє перейшли в сотню з допоміжної поліції. Двоє добровольців – колишні вчителі місцевої школи, один – колишній голова райради Осоавіахіму, ще один – студент 4 курсу Київського університету. Всі козаки – українці, жодного комуніста, комсомольця чи працівника НКВС серед них не було.

Таким чином, близько третини розглянутої нами групи становили дорослі люди з певним життєвим досвідом, налаштовані відверто антибільшовицьки. Ще восьмеро козаків займали більш чи менш вагомі посади в радянській армії та громадських установах, що не завадило їм відразу ж вступити до українського формування. Вони, як і решта, зробили це, не маючи особистих рахунків до попереднього режиму і не отримуючи жодних соціальних чи матеріальних переваг, а навпаки, наражаючись на репресії з боку як нацистів, так і комуністів. Зрештою, п'ятеро керівників сотні були по черзі заарештовані німцями за націоналізм протягом грудня 1941 – квітня 1942 рр., половина, щоб уникнути переслідувань, пристали на пропозицію відправитися на фронт, а ті, що залишились, були влиті в складі роти допоміжної охорони (*Hilfswachmannschaft*) до німецького охоронного батальйону.

Після запровадження в Україні цивільної окупаційної адміністрації коло осіб, що вступали до місцевих формувань армії та поліції, відчутно змінилось і розширилось. Для ознайомлення з особовим складом допоміжних збройних частин після 1942 року, розглянемо накопичену інформацію про 129 добровольців Вермахту, 119 солдатів шуцбатальйону та 30 поліцаїв індивідуальної служби і СД.

Перша група складається з українців та інших жителів Райхкомісаріату Україна (далі – РКУ), які служили у фронтових, охоронних та допоміжних частинах Вермахту та військ СС. Половина з них (64 чол.) молоді чоловіки 1918–1923 років народження, переважно новобранці і резервісти, покликані до Червоної армії під час мобілізації 1941 року. 43 добровольці – народження 1901–1915 років, ще 4 – старші 40 років. Молодь, тобто вояки, які досягли повноліття

вже під час окупації, становлять 17% загальної кількості (22 чол.). Найбільша група – чоловіки 1919 року народження, яким у 1941 році виповнилось 23 роки.

За національним складом основна маса – українці (114 чол.), 11 росіян, 2 євреї, 1 кубанський козак, 1 білорус. Більше половини (74 чол.) становлять колишні вояки Червоної армії, завербовані в таборах військовополонених. 32% з них – представники середнього та молодшого командного складу: 2 майори, 1 капітан, 13 лейтенантів, 2 ротних політруки, 6 сержантів. Серед рядових (50 чол.) варто відзначити наявність 2-х представників НКВС (прикордонник і міліціонер). З них усіх дезертирував з Червоної армії тільки один вояк, але був затриманий і направлений до табору військовополонених, звідки й потрапив до німецького війська.

Більшість добровольців – селяни та робітники з початковою та незакінченою середньою освітою (85 чол., тобто 66%), з них 1 прослухав курс лікбезу і 1 «малограмотний». Повну середню освіту мали 7 чоловіків, ще 9 закінчили технікуми та ФЗУ. 12 чоловіків отримали військову освіту (серед них 1 пілот-винищувач та 1 підводник). Добровольців із вищою освітою виявилось тільки 10, серед яких 1 музикант, співак хору Вільовки, і 1 член Спілки художників УРСР.

32% добровольців становлять члени та кандидати ВКП(б) і ВЛКСМ (9 комуністів та 32 комсомольці), ще 2 – депутати ВР УРСР та ВР СРСР. 3 добровольці – учасники визвольних змагань, 1 – вояк розбитого німцями загону УПА, 19 осіб – із сімей, репресованих радянськими каральними органами (в т. ч. 1 комуніст і 1 комсомолец). Таким чином, ми отримуємо 18% «ображених на радянську владу». До цієї цифри слід додати ще 16 осіб, які втратили батьків чи родичів під час Голодомору 1932–1933 років. Лише 6 чоловіків раніше притягувались до відповідальності за кримінальні злочини, але 2 з них засуджені за крадіжку і невиконання поставок у 1933 році, а 1 – вихованець дитбудинку, чії батьки померли під час Голодомору.

Тобто вимальовується така загальна картина особового складу українських частин німецького війська. Більше половини українців у Вермахті – це полонені солдати, офіцери та політпрацівники Червоної армії (57%), що були завербовані у таборах військовополоне-

них. Третина загальної кількості – радянські активісти, члени партії та комсомольці. В основному це робітники і селяни з початковою, середньою та середньою технічною освітою. Протягом служби у Вермахті 13 чоловіків обіймали офіцерські посади, троє були нагороджені бойовими орденами (Залізним хрестом II класу і Відзнаками за хоробрість для східних народів). 12 добровольців на завершальному етапі війни перейшли на бік Червоної армії і брали участь у боях із німцями, 2 були нагороджені радянськими орденами і медалями.

Дещо іншим був склад шуцбатальйонів, сформованих у РКУ. Досліджені нами дані стосовно 119 шуцманів дають таку картину. Переважна більшість – українці, а також 7 росіян, 3 кавказці, 2 білоруси, 1 фольксдойч і 1 єврей. Найбільша вікова група серед них – це юнаки 1924 року народження. Але основну масу шуцманів, як і добровольців Вермахту, становили молоді чоловіки 1916–1923 років народження – 70 осіб, тобто 59%. На відміну від попередньої групи, добровольці середнього віку (від 25 до 40 років на 1941 р.) складають лише 22% (26 осіб). Зіставна з ними і кількість молоді (до 18 років) – 24 особи (19%). Більшість також становлять люди з початковою освітою (91 особа). Середню освіту здобули 15 шуцманів, вищу – 3, військові училища закінчили 13 чоловіків (11 радянські і 2 польські).

Колишні вояки Червоної армії становлять 64% розглянутої групи (77 осіб), але з них із таборів військовополонених були взяті лише 43 вояки (36% загальної кількості), тоді як 29 були відпущені додому і вступили до шуцбатальйонів за місцем проживання. Ще 4 – дезертири з Червоної армії, а один перебіг до української частини з партизанського загону. 16 вояків – командири і сержанти РСЧА, 1 лейтенант НКВС, 1 пілот-інструктор і 2 офіцери польської армії.

Половину всієї кількості становлять радянські активісти (53 комсомольці і 6 членів та кандидатів ВКП(б)). Репресовані радянською владою 13 чоловіків, 15 втратили родичів під час Голодомору, а батьки одного шуцмана були вбиті партизанами. За кримінальні злочини до війни засуджувався тільки один шуцман. Тобто максимальна кількість «ображених» радянською владою сягає 30 чоловік, або близько 25%.

За час служби в шуцбатальйонах 13 вояків обіймали офіцерські й унтер-офіцерські посади, 14 отримали нагороди. На завершальному

етапі війни 15 чоловіків перейшли до Червоної армії, з них 8 нагороджені радянськими орденами і медалями. Ще 2 вояки, до речі, уродженці Київщини, втекли до УПА.

Таким чином, із загальної кількості шуцманів тільки чверть зазнавали персональних утисків з боку радянської влади, тоді як чисельність радянських активістів вдвічі більша і становить половину всіх розглянутих нами вояків. Однак це тільки середні показники участі політично активних за радянського режиму осіб у створених німцями формуваннях. Адже, наприклад, у 8-му поліційному батальйоні майора Буглая, створеному у Білорусії з місцевих поліцаїв і військовополонених, три із чотирьох командирів рот були колишніми офіцерами НКВС (з них два українці). Багато колишніх міліціонерів, які не встигли евакуюватись з київського котла, йшли у поліцію, особливо після усунення звідти значної кількості націоналістів. Наприклад, поліційний підрозділ із охорони відбудови Дарницького моста очолював колишній керівник 10-го райвідділу НКВС Іван Хитриченко¹.

А пожежні підрозділи, що входили до системи шуцманшафту, майже повністю формувались на базі радянських пожежних служб, які теж були частиною апарату НКВС.

Для порівняння військових формувань із «цивільними» складовими шуцманшафту було зібрано інформацію про 30 поліцаїв та службовців СД і пожежної охорони. Вони більш-менш рівномірно представляють усі вікові групи, починаючи з 1898 і до 1926 року народження. Близько третини з них (9 осіб) здобули середню чи середню технічну освіту, решта закінчили від двох до семи класів початкової школи. Солдатами Червоної армії були 50% поліцаїв, але тільки один з них зголосився на службу з табору військовополонених, тоді як решта були відпущені додому і пішли до поліції вже як цивільні. Ще 5 були працівниками різних установ НКВС – 1 міліціонер, 1 працівник управління охорони, 1 прикордонник і 2 пожежники. Тільки 6 чоловіків з усіх були членами ВЛКСМ, і жоден не був комуністом.

Порівняно з добровольцями в армії і шуцбатальйонах, високий відсоток серед поліцаїв становлять постраждалі від радянської влади

---

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 5, спр. 46175, т. 1, арк. 13, 113.

(16 осіб, тобто більше половини). Родини трьох були репресовані за участь у Визвольних змаганнях, шестеро були розкуркулені, двоє втратили членів сім'ї під час Голодомору, ще двоє були засуджені за кримінальні злочини (хуліганство і крадіжки). До цієї категорії також віднесено трьох поліцаїв, чиїх батьків вбили вже під час війни радянські партизани (батько одного був сільським поліцаєм, решта – просто «сім'ї зрадників»).

З цих 30-ти поліцаїв тільки 8 відступили разом з німцями і продовжували службу у різних формуваннях до кінця війни, 1 був арештований СД за крадіжки. Решта – дезертирували при наближенні радянських військ, причому 10 були мобілізовані до Червоної армії і завершили війну на боці переможців, 4 отримали бойові нагороди.

Таким чином, якщо ми можемо обґрунтовано робити попередні висновки щодо мотивації добровольців українських антирадянських частин, створених без участі нацистів, то контингент, з якого склалися місцеві армійські та охоронні формування німецьких збройних сил, залишає багато запитань. Так, кількість найбільш імовірних союзників окупантів у боротьбі з більшовизмом, тобто постраждалих від репресій НКВС, у військових частинах становить меншість, тобто до 30%. У місцевій поліції ця цифра більша, але все одно не набагато переходить за половину. З іншого боку, кількість членів партії, комсомолу та інших радянських організацій, у тому числі Верховної Ради і НКВС, несподівано більша, ніж кількість репресованих. У місцевій поліції такого співвідношення не спостерігаємо передусім через кращі можливості перевірки добровольців з боку місцевого командування німецької поліції, але навіть тут була невелика кількість, здавалось би, ідейних ворогів нацизму. Це підштовхує нас до припущення, що причини вступу українців до нацистських збройних формувань лежать в інших, здебільшого зовсім не ідеологічних площинах.

Для розв'язання цієї проблеми належить розглянути ту пропозицію, на яку відгукнулося таке значне число українців, тобто що мали отримати добровольці взамін за службу у німецьких збройних формуваннях. Оскільки побудова місцевих формувань на базі якихось політичних платформ була неможливою майже до кінця війни через численні заборони Гітлера, в першу чергу потрібно звернути увагу на

матеріальний бік справи, адже їсти всім хочеться незалежно від політичного режиму.

В Україні на початку радянсько-німецької війни питання умов залучення місцевого населення до окупаційних формувань вирішувалось кожним відомством окремо, що створювало масу не схожих одна на одну частин. Єдина спільність полягала у намаганнях довести їх хоча б до умовної відповідності Женевській конвенції 1907 р. про правила та звичаї ведення війни, згідно з якою примусове використання військовополонених і громадян ворожої країни у власній армії було заборонено. Виняток могли становити лише добровольці.

Після впровадження в РКУ цивільної адміністрації відбулося «впорядкування» місцевих формувань згідно з наказами Верховного командування Вермахту та Гімлера. По перше, їм остаточно відвели роль «допоміжних сил», робота яких далеко не завжди була пов'язана з ризиком для життя, а по-друге, для хіви та шуцманів встановили рівень утримання вищій за те, що можна було заробити в інших, менш «колабораційних» галузях.

Наприклад, робітник в РКУ одержував 120–200 окупаційних карбованців на місяць, триразове харчування в їдальні за місцем роботи та невеликий продпайок, до якого входило тільки 700 грамів хліба на тиждень. Пенсії, які виплачували служби соціального забезпечення РКУ, становили 75 крб/міс., продуктові картки – 100 г м'яса, 1 кг хліба та 2 кг картоплі на тиждень. Українці, найняті німецькими інституціями, отримували більше, тобто від 280 до 1200 карбованців, залежно від посади². Як і в кожній кризовій для економіки ситуації, ціни на харчі й товари першої необхідності були досить високі. Продуктова криза й інфляція поглиблювалися самогубною політикою необмеженого грабунку окупованих територій, яку нацисти здійснювали впродовж всього часу свого панування на Україні. Так, у Києві, на Житньому ринку, в квітні 1942 р. склянка пшона коштувала 18 крб, склянка гороху – 13 крб, десять картоплин – 30 крб, кілограм хліба – 75 крб³. Овочі та фрукти стали розкішшю. В Харкові в серпні 1942 р. ціна фунта вишень (0,4095 кг) сягала 45 крб. Згідно зі звітом СД, більшість кримінальних

---

² Боряк Г., Дубик М., Маяковська Н. «Нацистське золото» з України: у пошуках архівних свідчень. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 61–62.

³ Малаков Д.В. Київ. 1941–1943. Фотоальбом. – К., 2000. – С. 197.

злочинів, які були здійснені в Україні в 1942 р., сталися внаслідок матеріальних нестатків⁴. Офіційний курс карбованця і ціни на товари підтримувались суто адміністративними, а не економічними методами, тобто переслідуванням «спекулянтів», а не збільшенням кількості товарів на ринку.

Селяни жили не набагато краще. В перші місяці окупації їхнє становище поліпшилося за рахунок самочинного розподілу колгоспного майна і земель. Але надалі, з приходом до влади цивільної адміністрації, цей процес було зупинено й оголошено про створення на місці колгоспів т. зв. громадських господарств, із примусовим вилученням у колгоспників привласненого ними майна. А у 1943 р. у селян почали відбирати і їхню власну худобу на потреби німецької армії.

Тобто з кінця 1941 р. селяни опинились у тому самому становищі, що й за попереднього режиму: вони були позбавлені приватної власності і змушені працювати у державних господарствах. Різниця полягала в тому, що заробітну платню їм почали виплачувати не зерном, як це було в колгоспах, а знеціненою окупаційною валютою (100–200 крб). Для порівняння, німці, зайняті у цивільній адміністрації, отримували від 1200 до 4200 крб, плюс продовольчі пайки та пільги. Селяни могли компенсувати нестатки лише дрібними крадіжками продуктів власної праці у «громгоспах», що були традиційними і за колгоспної системи, а також дозволом окупантів на ведення присадибного господарства.

Ухилятися від роботи за мізерну платню було неможливо. Право на працю, як і в СРСР, було обов'язком. Починаючи з 21 листопада 1941 р. всі безробітні повинні були реєструватись на біржі праці, звідки їх відправляли на будь-які роботи, часто не враховуючи довоєнної спеціальності. Карою за ухиляння від пропонованої праці були ув'язнення, штрафи, примусові робочі табори, а з 1942 р. – мобілізація на роботу в Німеччину. Умови ж, в які потрапляли остарбайтери, були ще гіршими. Офіційно східні робітники в Німеччині мали отримувати до 75 марок на місяць, плюс безкоштовне утримання. Насправді ж українці часто працювали майже безоплатно, одержуючи від 3 до 20 райхсмарок на місяць, чого в Німеччині не вистачало навіть на найнеобхідніші речі. Робочий день становив 12 годин, харчування

---

⁴ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 7, № по оп. 4, спр. 44, т. 2, арк. 4, 8–11, 21–23.

здебільшого було незадовільне, а жили робітники в огорожених колючим дротом таборах. Справа дійшла до того, що навіть працівники СД Харкова у своєму місячному звіті від 25 серпня 1942 р. рекомендували «відповідальним інстанціям» заборонити бити остарбайтерів і утримувати їх за колючим дротом, а також забезпечити їм і їхнім сім'ям відповідну матеріальну компенсацію⁵.

Німецькі армія і поліція, навпаки, надавали своїм працівникам пристойну зарплатню, харчі та проявляли більше турботи про соціальне забезпечення, як самих добровольців, так і їхніх сімей. У цих умовах значна кількість українців досить невимушено обрали шлях збройного співробітництва з окупантами винятково під тиском економічних обставин.

При наборі військовополонених до німецьких формувань неухильно зберігався ритуал «добровільності» вступу. Це здебільшого відбувалось у такий спосіб. До табору прибувала група німецьких чи українських офіцерів, які займались формуванням частини, які, за допомогою коменданта або просто викликаючи за списком, відбирали червоноармійців-українців. Їм тут же пропонували вступати до української добровольчої частини (шума, СД, УВВ, РОА, хіві, Східних військ), де вони одержать повне забезпечення і зможуть «зі зброєю в руках боротись за щасливе майбутнє свого народу у Новій Європі». Охочим пропонували зробити крок уперед, що робила переважна більшість. Якщо в таборі умови існування були важкими, а це можна сказати про більшість німецьких таборів у 1941–1942 рр., то «в українці» записувались всі – росіяни, білоруси, євреї, південноукраїнські болгари, кримські греки і навіть кавказці. Коли ж у таборі проводився набір до російської чи козацької частини, то так само всі, й українці також, записувались «в росіяни». Особливо багатонаціональним був козацький «легіонний табір» (Legionslager) в Шепетівці.

Робочі батальйони формувались ще простіше – з військовополонених створювали робочу колону, незалежно від їхньої згоди, і через певний час пропонували скласти присягу і стати повноправними солдатами Вермахту, з нормальним харчуванням, зарплатою і пільгами. Щоправда, формування частин з військовополонених рідко коли

---

⁵ Там само, ф. 2, оп. 7, № по оп. 4, спр. 44, т. 2, арк. 4, 8–11, 21–23.

відбувалось у стислі терміни. Приміром, при поповненні українцями-військовополоненими 115-го і 118-го батальйонів у Білорусії ново-прибулі перший місяць перебували «на карантині». За цей час вони від'їдались і лікувались від одержаних у таборі хвороб.

Тобто у військовополонених вибору, як такого, не було зовсім, адже перед ними здебільшого стояли два варіанти – життя на службі нацистів або муки та смерть у таборах.

Перші добровільні помічники (хіві), яких залишали для господарчих робіт при фронтових частинах німецької армії, не одержували жодної платні. Встановленого пайка теж не було, харчі та тютюн приносили з кухні солдати, призначені наглядати за «помічниками», за залишковим принципом. На кінець 1941 р., із збільшенням маси добровольців та із створенням перших охоронних команд з військовополонених, озброєні хіві почали отримувати певну платню, зазвичай від 13 до 17 райхсмарок. Їм присвоїли своєрідні звання, на зразок «стрілець (хіві)» (Schutze (Hiwi)). У першій половині 1942 р. платню почали збільшувати до 18–24 марок, а продуктовий пайок зрівняли з пайком німецького солдата.

Нарешті, згідно із серією наказів Верховного командування Вермахту та командування окремих з'єднань Вермахту, на середину 1942 р. схема забезпечення хіві стабілізувалась у вигляді трьох категорій оплати (додаток 6 до наказу Головнокомандування сухопутних військ (ОКХ) № 8000/42). Першу категорію становила більша частина «добровільних помічників», які отримували 30 райхсмарок на місяць. Платню здебільшого видавали окупаційними карбованцями, тобто звичайний хіві отримував 375 крб. Другу і третю категорію становили добровольці, що прослужили, відповідно, півроку та рік. Їхня платня становила 36 райхсмарок (450 крб) для другої та 42 райхсмарки (525 крб) для третьої категорій. Харчами хіві забезпечувались на рівні з німецькими солдатами і їли з однієї кухні⁶. Тут варто зазначити, що армійські інтендантські служби нараховували гроші за більш реальним відношенням райхсмарки до карбованця, тобто 1/12,5, тоді як офіційний курс окупаційної валюти було встановлено на рівні 1 райхсмарка/10 крб.

Видача мила та службового одягу була не обов'язковою, на розсуд командирів частин. Це зумовило вкрай неоднорідний вигляд волонтерів,

⁶ Там само, ф. 2, оп. 7, № по оп. 4, спр. 44, т. 1, арк. 63–66.

які за цим же наказом становили до 10% всієї німецької армії на Сході. Неодмінною деталлю залишалась лише біла пов'язка на лівому рукаві з написом «На службі німецького Вермахту». Для українських добровольців у фронтових з'єднаннях іноді допускалось носіння синьо-жовтих пов'язок, тоді як командування тилових частин, що безпосередньо стикалось з українським підпільним і повстанським рухом, заборонило це ще у жовтні 1941 р.⁷ Пільг для сімей хіві не було. Тільки з 1 червня 1943 р. українці, як вояки Східних військ, отримали таке саме матеріальне забезпечення для сімей, як і німецькі солдати⁸.

Дещо іншою була ситуація із солдатами допоміжної охорони (хіва) в складі охоронних дивізій, полків і батальйонів. Про їх набір було оголошено ще в перші місяці вторгнення, але, після різкого спротиву фюрера самій ідеї озброєних слов'ян, в офіційних наказах їх просто не згадували. Тим часом охоронні дивізії та батальйони ландверу, що здійснювали окупаційні функції на території РКУ, почали відчувати нестачу особового складу вже на початку 1942 р. Той ресурс резервістів старшого віку і молоді, непридатної до фронтової служби, який мав поповнити наявні охоронні частини та з'єднання, було застосовано для формування нових. Натомість командири частин почали масово набирати добровольців із місцевого населення, чисельність яких дедалі збільшувалась.

У Києві було створено чотири школи хіва-манів (у старих казармах на Брест-Литовському шосе, на Подолі, Печерську, у Святошині), та ще одну для потреб охорони аеродромів (у Борисполі). Кожна школа випускала від трьох сотень до тисячі охоронців на місяць, навчених основам караульної служби і користуванню радянською та німецькою зброєю. Хіва-манів набирали шляхом прямої мобілізації населення або ж переформування самоутворених підрозділів. Принцип добровільності зберігався нехитрим способом – перед прийняттям присяги вояків питали, чи згодні вони служити у німецькій армії. Зазвичай незгодних не було, оскільки умови служби у хіва були кращими, ніж у хіві і, тим більше, ніж у остарбайтерів. Відмова означала для полонених повернення в табір, а для цивільних – примусові роботи. Нерідко ті, хто відмовлявся

---

⁷ Там само, ф. 2, оп. 7, № по оп. 4, спр. 44, арк. 1, арк. 409.

⁸ *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів, 2003. – С. 212.

від служби, все-таки потрапляли до війська через півроку-рік праці у німецьких допоміжних службах.

На відміну від хіви, охоронців одягали в стару уніформу Вермахту без знаків розрізнення та ставили на рівні умови забезпечення з німецькими солдатами. Розмір заробітної платні коливався в межах 24–30 марок. Денний продовольчий пайок складався з 600–700 г хліба, 100 г м'яса, 0,5 кг картоплі, 200 г круп, 50 г масла, 30 г цукру, 100 г горілки і 4 цигарок⁹. На відміну від хіви, охоронці мали право на відпустку і служили здебільшого неподалік від рідних місць. За посвідчення хіва-мани в складі охоронних частин мали своєрідні «виказні книжки» (Kennbuch), а охоронці таборів військовополонених – прості картонні посвідчення особи (Ausweis).

Найкраще ж було розроблено систему забезпечення працівників шуцманшафту, як індивідуальної служби, так і закритих з'єднань. Службовців місцевої поліції набирали спершу на добровільних засадах, а пізніше під тиском можливої відправки до Німеччини. Проте ті, хто не хотів служити окупантам, могли легально піти зі служби під приводом хвороби, зміни місця проживання або декларування своєї участі в комсомолі чи партії.

Більшість же солдатів шуцбатальйонів, крім військовополонених та справжніх добровольців, набирали таким чином. По селах мобілізували молодь для роботи у Німеччині. Наприкінці 1941 – на початку 1942 р. ця перспектива нікого не лякала, мало того, знаходилось немало охочих поїхати «на заробітки». Але з надходженням перших звісток про реальні умови праці через нелегальне листування і тих, кому вдавалось повернутися, кількість добровольців впала до нуля. Тому з весни 1942 р. відправка до Німеччини стала примусовою і нерідко застосовувалась як покарання. В управліннях праці (Arbeitsamt), найбільше з яких було в Києві поблизу Сінного ринку, проводився медогляд, за результатами якого чоловіків поділяли на дві категорії. Тим, хто потрапив до першої категорії, пропонували вступати до «німецької армії» в Україні й обіцяли спокійну охоронну службу з високою зарплатнею та пільгами. Так насильно мобілізовані перетворювались на добровольців. Хоча застосування до рекрутів безпосереднього примусу та шантажу

---

⁹ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 66233, арк. 80.

було скоріше рідкістю, воно теж мало місце. Так, 28 лютого 1942 р. в Києві, при переформуванні українських куренів у батальйон шума (згодом розгорнутого в 115-й і 118-й), націоналістам і військовополо-
неним, з яких він складався, було запропоновано підписати контракт на два роки служби. З 250 чоловіків відмовились десятеро, яких того ж дня заарештували і відправили в Дарницький концтабір.

Перші вказівки щодо утримання службовців шуцманшафту надійшли в наказі РФСС від 6 листопада 1941 р. і уточнювались протягом року. Згідно з цим наказом, рядовий неодружений шуцман одержував 80 пфенігів на день, унтер-офіцер – 1,10 райхсмарки, фельдфебель – 1,30 райхсмарки, командир взводу – 1,50 райхсмарки, командир роти – 2,30 райхсмарки, командир батальйону – 3,30 райхсмарки. Одружені солдати в тих самих званнях одержували, відповідно, 1,80, 2,10, 2,80, 3,00, 3,80, 4,80 марки. Зарплатню виплачували подекадно, причому шуцмани індивідуальної служби одержували її відповідно до кількості виходів на роботу. Солдати шуцбатальйонів, у яких вибору в цьому питанні не було, одержували в результаті 24/54 райхсмарки на місяць. Платню виплачували або райхсмарками, або, частіше, окупаційними карбованцями за офіційним курсом.

Крім того, їм надавали триразове харчування, якість якого різнилася залежно від обставин. Найкраще забезпечувались частини, які брали участь у бойових діях, – до їхнього раціону додавали горілку та шоколад. Для родин теж видавали продуктовий пайок щотижня. Коли постачання продуктів було неможливе з тих чи тих причин (рейди, перебування на віддалених постах, відрядження тощо), шуцманам додатково видавали по 60 пфенігів на день. Тільки у 1944 р., в період поразок німецьких військ по всьому фронту, система постачання порушилася, і командування пішло на безпрецедентний крок – шуцманів припинили карати за мародерство, тобто вони дістали можливість самозабезпечення¹⁰.

Солдати шуцбатальйонів утримувались на казарменому становищі як армійські частини. Службовці сільської чи міської поліції, здебільшого місцеві жителі, проживали вдома, казарми забезпечувались тільки для немісцевих або позбавлених житла. В Києві шуцманам

---

¹⁰ Там само, ф. 2, оп. 7, № по оп. 4, спр. 44, т. 1 арк. 78–80.

індивідуальної служби, а на перших порах і солдатам шуцбатальйонів, дозволяли знімати житло, половину вартості якого сплачувала міська управа. Двокімнатна квартира неподалік від центру коштувала тоді близько 50 райхсмарок/міс.

У травні 1942 р., у зв'язку зі збільшенням чисельності шуцманшафту, а зокрема шуцбатальйонів, було введено додаткові чини: унтер-капрала, віцефельдфебеля, старшого командира взводу. Ними ставали більш довірені шуцмани, унтер-офіцери та молодші командири, яким надавали вищу, належну за новими чинами, зарплатню. Що важливо, для українських шуцманів не було передбачено посади начальника штабу батальйону чи начальника зв'язку – ці функції були залишені за німцями. В результаті, наприклад, український начальник штабу 118-го шуцбатальйону отримував 39 марок і виконував роль завгоспа, тоді як німецький – 200 марок і планував операції¹¹.

З початку 1943 р., з наростанням інтенсивності партизанської війни, зарплатню рядового солдата шуцбатальйону підняли до 37 марок, пропорційно збільшивши ставки і для вищих чинів. Як і раніше, одружені шуцмани одержували гроші на утримання сім'ї: додатково від 145% платні для рядового до 45% для командира батальйону.

Важливим матеріальним і психологічним стимулом для солдатів закритих частин шума було соціальне забезпечення сімей шуцманів, що загинули чи постраждали на службі. Цей момент було обумовлено ще у додатку до наказу РФСС від 6 листопада 1941 р. Згідно з ним, сім'я вбитого неодруженого шуцмана одержувала від 40 райхсмарок (якщо йому було менше 35 років) до 55 райхсмарок (якщо йому було більше 35 років) щомісяця. Для одружених ця ставка зростала до 70 райхсмарок за відсутності дітей або до 80 райхсмарок за їх наявності. Крім того, виплачувались надбавки на членів сім'ї: 48 райхсмарок вдові і по 9,60 райхсмарки на кожну дитину щомісяця. Сироти отримували по 16 райхсмарок (плюс вказані 80 райхсмарок) на місяць. Сума виплат зростала відповідно до чину шуцмана, тобто за вбитого командира батальйону сім'я одержувала 160 райхсмарок, плюс двічі більше, ніж для рядового, надбавки для вдови та дітей¹².

---

¹¹ Там само, ф. 68, спр. 10, т. 2, арк. 99.

¹² Там само, ф. 2, оп. 7, № по оп. 4, спр. 44, т. 1, арк. 202–206.

У разі отримання каліцтва на службі, виплати перші три місяці здійснювались у розмірі останньої зарплати потерпілого, а потім зменшувались відповідно до рівня зниження працездатності. За цей час потерпілого безкоштовно лікували, після чого забезпечували навчання професії, якою той міг би займатись із фізичними вадами (годинникаря, шевця, кравця тощо). За потреби шуцманам безкоштовно виготовляли протези втрачених кінцівок.

А найважливіше, сім'я шуцмана повністю звільнялась від податків, продуктових зборів, трудових повинностей і позбавлялась загрози бути висланою до Німеччини чи потрапити до групи заручників на випадок диверсій партизанів чи підпільників¹³.

У комплексі ці обставини давали такий ефект, що як військовополонені в таборах, так і мобілізована на роботу молодь вважали чудовим виходом із кризової ситуації, в яку потрапили, можливість піти на службу до німецької армії чи шуцманшафту. Вербування добровольців серед цих двох категорій неодмінно давало результати аж до кінця війни. Жодних ідеалістичних мотивів чи бажання помститись радянській владі або євреям тут зазвичай не було. Переважали суто матеріальні та кар'єрні чинники або ж найпростіша стратегія виживання – рух у напрямку найменшого опору. До того ж умови служби у німецьких збройних силах, особливо із середини 1943 р., були набагато комфортнішими, ніж служба в Червоній армії, що за невизначеного результату війни спонукало громадян СРСР до зовсім не патріотичних рішень.

Іноді складались навіть такі ситуації, що кількість добровольців до німецьких формувань у кілька разів перевищувала потребу в них. Наприклад, навесні 1943 р. до 109-го шуцбатальйону, базованого у Вінниці, можна було потрапити тільки за хабар його українським офіцерам у розмірі до 1100 крб.¹⁴ А після повернення німецьких військ до Харкова в лютому 1943 р., кілька сотень молодих харків'ян добровільно зголосились до Українського визвольного війська після репресій проти населення, які встигли здійснити радянські каральні органи за короткий час свого перебування у місті.

---

¹³ Там само, ф. 5, спр. 65585, арк. 34.

¹⁴ Там само, ф. 5, спр. 51092, арк. 121.

Усі добровольці складали присягу на вірність Адольфу Гітлеру, в тій чи тій формі. Іноді церемонію складання присяги замінювали простою підпискою, але в будь-якому випадку в юридичному плані доброволець підпадав під закони того роду військ, куди потрапляв, а його втеча розцінювалась як дезертирство.

Вояки шуцбатальйонів, за попереднім задумом, при вступі до частини повинні були підписувати контракт на службу протягом одного року із складанням присяги Гітлеру. Контракти на рік служби підписали перші українські батальйони № 1 (згодом 41), 2 (згодом 42) та 201. Проте вже взимку 1941 р. стало зрозуміло, що війна затягується і тимчасові місцеві формування потрібні й надалі, тому воякам як наявних батальйонів, так і новостворюваних з лютого 1942 р. було запропоновано контракти на два роки з випробувальним терміном у 4 тижні. А невдовзі і цей термін став недостатнім, тому з 2 листопада 1942 р., згідно з розпорядженням командування поліції охорони порядку (орпо), вояки шуцбатальйонів підписували зобов'язання на несення служби протягом невизначеного часу, без будь-якого випробування (наказ № 705/42)¹⁵.

Отже, ми дійшли таких висновків. Загальна маса добровольців німецької армії і поліції не складалася з прихильників нацизму. Її основу, а згодом – до третини чисельності, могли становити люди, налаштовані антибільшовицьки або постраждали від радянської влади, але особливих симпатій і вірності власне окупаційному режиму вони не виявляли, а за певних обставин переходили на бік третьої сили (УПА, ФФІ) чи навіть РСЧА. Решту 70% становили люди безпринципні або ті, хто потрапив до лав добровольців під тиском зовнішніх обставин. Від третини до половини добровольців були активістами попереднього режиму, в тому числі комуністами і працівниками НКВС. Така ситуація виникла внаслідок зіткнення двох протилежних явищ – злочинної окупаційної політики нацистів, яка викликала активний чи пасивний опір навіть найбільш антирадянськи налаштованого населення, і нагальної необхідності поповнення власних мобілізаційних резервів ресурсами окупованих територій. На радикальне політичне вирішення цього внутрішнього конфлікту націонал-соціалістичний Райх був неспроможний через власні вроджені вади – расизм у державній

---

¹⁵ Там само, ф. 2, оп. 7, № по оп. 4, спр. 44, т. 1, арк. 91–94.

ідеології і, як наслідок, – системну спрямованість на вирішення проблем із населенням окупованих країн винятково засобами терору і примусу.

Це не могло не накласти відбиток на суто функціональний бік справи – місцеві колабораційні структури за таких умов не могли бути надійним знаряддям здійснення окупаційної політики, чого від них вимагали нацисти.

Для підтвердження цієї тези варто навести бодай короткий огляд долі збройних формувань із місцевих жителів, що були задіяні у найбільш одіозних заходах окупаційної влади – масових репресіях цивільного населення. Нам вдалося відслідкувати долі двох таких частин, що діяли в підпорядкуванні обох основних адміністративних структур в Україні – цивільної адміністрації РКУ і тилового командування групи армій «Південь».

Перший з них – 108-й шуцбатальйон із Житомира. Його почали формувати у вересні – жовтні 1941 р. як український курінь за підтримки місцевих функціонерів ОУН. У лютому 1942 р. контроль над ним перебрало окружне командування німецької поліції охорони порядку, за рахунок військовополонених особовий склад було доведено до 500 осіб (4 роти), вояки одержали литовську уніформу та встановлену РФСС зарплатню і пільги. Шефом батальйону став гауптман Новак, українським командиром – капітан Червоної армії Мирний¹⁶. Батальйон створювали передусім для несення караульної служби, але у червні 1942 р. його чомусь долучили до розстрілів єврейського населення у низці районів Рівненщини. Зазвичай у таких операціях нацисти задіювали підрозділи шуцманшафту індивідуальної служби, а не бойові частини. Згідно з матеріалами повоєнного слідства, шуцмани виконували передусім допоміжні функції – конвоювання й очеплення місць розстрілів, і лише один із підслідних зізнався у співучасті в розстрілі 10 осіб, проте факт участі частини шуцманів у низці масових страт можна вважати незаперечним¹⁷. По тому батальйон було кинуте на боротьбу із радянським партизанським рухом на Житомирщині і в прилеглих районах Білорусії. В боях виявилася набагато нижча надійність і ефективність 108-го батальйону порівняно з його «близнюком» – 109-м батальйоном із Вінниці, спосіб

---

¹⁶ Там само, ф. 5, спр. 64268, арк. 9–14, 33.

¹⁷ Там само, ф. 5, спр. 64268, арк. 10, 31, 39, 42, 56, 59, 63.

виникнення і попередня доля якого була ідентичною, за винятком того, що його не задіювали у масових стратах. Початкові антибільшовицькі настрої 108-го були виразно підірвані, оскільки дезертирство з частини ставало дедалі масовішим, як і репресії проти командного складу. Протягом року батальйон із перемінним успіхом застосовувався в боях із партизанами в районі Овруча і Хойників. Врешті, в березні 1943 р., в розпалі важких боїв із червоними партизанами під Брагином, в частині відбулося повстання. Під час сутички з німцями частина шудманів, серед яких був український командант батальйону і командир першої роти, загинула, але близько 300 вояків (3 роти з 4) все-таки зуміли втекти в ліс і перейти на бік більшовиків. Кілька місяців вони воювали уже проти нацистів у складі Гомельського партизанського з'єднання, а в листопаді 1943 рештки батальйону з'єдналися з Червоною армією і закінчили війну в складі 37-ї гвардійської стрілецької дивізії¹⁸.

Інший приклад – українська рота допоміжної охорони, що діяла у 1941–1942 рр. у підпорядкуванні 552-го охоронного батальйону Вермахту на Сумщині. Цей підрозділ, як і низка подібних в інших районах області, було створено із військовополонених розгромлених 3-ї та 13-ї армій Червоної армії. Його формування почалось у Шостці в грудні 1941 р. під керівництвом колишнього батальйонного комісара Червоної армії Георгія Смориго (в полоні він назвався майором, щоб уникнути розстрілу), чисельність становила 250 бійців із колишніх червоноармійців. Протягом весни 1942 р. рота була активно задіяна в боях із радянськими партизанами, а 8 березня 1942 року разом з німецьким підрозділом спалила хутори Гуту, Землянку і Теребеньки (які упродовж кількох місяців були базою з'єднання Сидора Ковпака), розстрілявши до 180 місцевих жителів¹⁹. Пізніше, під час слідства, добровольці зізнавалися, що були нажахані тим, що їм наказали зробити (в пресі це було подано як бій із більшовиками, а солдатам суворо заборонили розповідати про реальні обставини події). Результатом стала деморалізація підрозділу, який було розформовано через два місяці після «акції». Її наслідком став також арешт і розстріл творця та командира роти майора Смориго – після 4 місяців служби у Вермахті

---

¹⁸ Там само, ф. 5, спр. 64268, арк. 20–32, 84 зв.

¹⁹ Там само, ф. 5, спр. 67102, т. 1, арк. 42–55; т. 2, арк. 46–47, 101–105; т. 19, арк. 171–179.

хтось із колег нарешті повідомив німців про його комісарське минуле²⁰. Після розформування роти більшість її бійців було влито до новоствореного 137-го шуцбатальйону, який використовувався здебільшого у караульній службі. З відступом німецької армії батальйон опинився в Польщі, де в серпні 1943 р. був задіяний у ліквідації Білостоцького гетто і знищенні втікачів та груп опору. Наслідком такого застосування батальйону стало масове дезертирство шуцманів, апогеєм якого стала втеча зі зброєю українського командира частини майора Шульги з 10 товаришами. Батальйон був роззброєний, а за місяць його залишки влито до 34-го полку поліції СС. Проте до бойової чи навіть тилової служби ненадійних шуцманів більше не допустили і ще за місяць розподілили по пожежних відділках Відня та інших міст²¹.

Наведені висновки не претендують на абсолютність – питання досі перебуває у стані розробки. Проте певні тенденції можна відслідкувати досить чітко уже зараз. Передусім, комплектування добровольчих частин відбувалось за рахунок абсолютно випадкових людей під прямим чи непрямим тиском. Їхні бійці, вступаючи до німецької армії і поліції, вирішували здебільшого власні тактичні питання: виживання, матеріального добробуту, боротьби з більшовизмом, і не мали жодних далекосяжних політичних цілей чи інших підстав для тіснішого пов'язання власного майбутнього з націонал-соціалізмом. Тому українські формування, навіть ідеально забезпечені й стовідсотково боєздатні (а таких була меншість), так і не стали надійним засобом проведення окупаційної політики та опорою нацизму ані в Україні, ані за її межами.

---

²⁰ Там само, ф. 5, спр. 67102, т. 1, арк. 46, 208 зв.; т. 4, арк. 138.

²¹ Там само, ф. 5, спр. 67102, т. 2, арк. 1–2, 10–13, 144, 212–221.